

Magyar Cicero kerestetik!

A magyar romantika retorikaszemlélete a 19. század első felében íródott retorikai művek tükrében

„Rhetoricé, Adverb. – Ekessen jollási mesterseg ferint.”
Szenci Molnár Albert: *Dictionarium Latinoungaricum*

„Szokatlan füleknemde szokatlan dologgal jövök elő, ékes beszéddel a’ hallgatás korában ’s egy olly dolog mellett, melly másoktól örömet elhallgattatik...”
Vajda Péter: *Őszinte beszédek*

Bevezetés

A retorika tudománya 2500 éves múltra tekint vissza, kialakulása az i. e. 5. században Szirakuzában zajló vagyoni jogi perekhez köthető, melyek a türannoszok elűzését követő demokráciában, az egyes javak elosztásának gyakorlatában alakultak ki. Ebben a században találunk először a retorika mint vitatkozás tudományára, művészetére utaló forrásokat. Ugyanebben a században már Kínában is foglalkoztak retorikával, ez azonban az európai retorikai hagyományra nem volt hatással (Vígh 1981: 13). Az európai retorika tehát elsősorban a görög–római hagyományra épül, abból alakult ki, és formálódik egészen napjainkig.

Nem célolok a retorika történetének áttekintése, ezért csak néhány nevet – a magyar romantika retorikai műveinek vizsgálatánál fontos személyt – említenék még meg. A rómaiaknál három szerző kiemelése elkerülhetetlen: **Cornificius**, **Cicero** és **Quintilianus**. E három szerző hatása az egész 19. századi magyar retorikában fellelhető, a szerzőkre való hivatkozások (elsősorban Ciceróra és Quintilianusra) száma nagy (Pápay 1808, Balogh 1823, Bitnitz 1827, Pap 1847, Nagyenyedi retorika 1839). Cornificius műve¹ az első teljes egészében ránk maradt római retorika. Cicero elődjére, Cornificiusra támaszkodva részletesen tárgyalja az inventio témakörét (*De Inventione*). A retorikát *De oratore* című, dialogikus formájú művében kiterjeszti az esztétikai fogalmak használatára is, valamint az *Orator* című művében Arisztotelészénél részletesebben foglalkozik a prózaritmussal (Adamik 1970: 627). A korábbi szerzőknél részletesebben foglalkozik a három stílusnemmél, azokhoz szónoki funkciókat is kapcsol. A klasszikus antik retorika utolsó nagy egyénisége Quintilianus, aki pedagógiai alapokra helyezve a retorikát, tankönyvnek is kiváló művet nyújt az olvasók kezébe (Adamik 1970: 627, L. Aczél 2001: 11).

A császárság kialakulását és az iskolai tananyag csökkenését követően a retorika tudományában megindult az a folyamat, amelynek végeredményét **Gérard Genette** *leszűkült retorikának* nevezi (Genette 1977). A „kereszténység előretörésével a keresztény tudományosság új feladatok megoldására alkalmazta a retorika szabályrendszerét” (Adamik 1970: 628). A bibliaértelmezések, a keresztény tanítás közvetítésének módja és formája vált a retorika központi tárgyává. **Augustinus** a Bibliát mint nyelvi jelet értelmezve (minden nyelvi objektum természetszerűen kétértelmű) tartja szükségesnek a bibliai szövegek értelmezését. Adamik Tamás (1970) rámutat arra, hogy Augustinus az értelmezések előadására használja az antik retorikaelmélet *elocutio* fogalmát, melyet mint a megismert igazság előadásának tudományát értelmez. Az elocutióban csak a szöveg szerkezetét és a három stílusnemet hangsúlyozva tovább szűkíti a retorika terét. Ugyanakkor az értelmezés- és jelelméletével újabb irányba tereli a retorika tudományát.

¹ Cornificius, *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika*, Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Adamik Tamás, 1987.

A középkori társadalmi és politikai helyzet nem jelentett motiváló erőt a retorika továbbfejlődésére. A középkor retorikai munkássága az antik retorikára alapozva, de a beszéd elsődlegességét háttérbe szorítva az ügyintézés formai nyelvére szorítkozott, az oklevelek és levelek technikai és tartalmi felépítését kielégítő mintagyűjteménnyé egyszerűsödve (Balázs 1985, L. Aczél 2001), csak mint elméleti tudnivalót lehetett elsajátítani. Egyetlen szóbeli alkalmazása a retorikának a tanácsadó beszéd-fajban (*genus deliberativum*), a templomok igehirdetőinek beszédeiben maradt meg. A formai szempontok előtérbe kerülése magával vonta a retorikának a stilisztikával való szoros összekapcsolódását, a retorikai és stilisztikai fogalmak összemosódását. A középkori retorikák Augustinushoz hasonlóan az *elocutio* elsődlegességét hangsúlyozták, a művekben a stíluserények és stílusnemek alapos ismerete követelménnyé vált.

A reneszánszban a retorika visszanyerte a nyilvános beszédben betöltött funkcióját, de mind a beszédben, mind az írásban az udvari etikett és morál tudományára szűkült, viselkedési szabályokat határozott meg (vö. Castiglione: *Az udvari ember* [1516]).

A költészetben is teret nyer a retorika, a poétikai formákat a retorikai előírásoknak megfelelően alkalmazzák. A középkorban és a reneszánszban a retorika az irodalom elméletévé is vált, kánonképző szerepet is betöltve (Imre 2000). A reformáció és az ellenreformáció lehetőséget nyújtott a retorikai meggyőzés újragyökerezésére az egyházi prédikációk és hitviták által.

Előzmények

Bitnitz Lajos (1827) a magyar nyelvbeli előadás történetéről írva megjegyzi, hogy a gyakorlati retorika elsősorban az egyházi beszédekből táplálkozott.² Az elsősorban gyakorlaton és kevésbé elméleti alapokon nyugvó beszédekben persze fel-feltűnik néhány beszéd a beszédről, metanyelvi ékesszólás.³ Itt jegyezném meg, hogy a gyakorlati retorika jelentős anyanyelvi hagyománnyal rendelkezik⁴, szemben a retorikai tudomány anyanyelvi kidolgozottságával.⁵

A retorika latin nyelvű előzményei fölött nem szabad átsiklanunk, még akkor sem, ha a 18. század végéig, javarészt már a bevezetésben említett szerzők műveinek áthagyományozódása figyelhető meg. A magyarországi reneszánsz és barokk kori latin nyelvű retorikai művekről **Bán Imre** (1971) és **Tarnai Andor** (1984) nyújt áttekintést. A 17. század hazai retorikájával többek mellett **Bartók István**, **Téglásy Imre** és **Kecskeméti Gábor** foglalkozott. Elsősorban az antik retorikai művekből táplálkozik, de a magyarországi latin nyelvű retorikairódomra is épül **Szőrényi László** és **Szabó G. Zoltán** (1988) hiánypótló műve. **Imre Mihály** 2000-ben megjelent munkája a reformáció korának latin nyelvű retorikáinak magyar fordítását adja közre. Többek között **Melanchton**, **Ramus**, **Keckermann**, **Pécseli Király** műveit ismerhetjük meg magyar fordításban.

² „Az ékesszólás, mellyet ekkor csak az egyházi beszédekben kereshetni, eleinktől már a’ legrégebb időben is gyakoroltatott, és a’ hitbéli villongás, a’ mindenütt tüzesen folyt tanítás által kivált most nagyon divatba jöve; azonban szinte a’ 16dik század’ lefolytáig nyelvünk’ csekély előmenetelével...” (Bitnitz 1827: 18)

³ Például Pázmány Péter: *A keresztyén prédikátorokhoz intés*.

⁴ Például Gellei Katona István, Komjáthy Benedek, Medgyesi Pál, Pázmány Péter, Pesti Gábor, Telegdi Miklós.

Pap Ignác is felhasználja a magyar szónokok műveit: „Vannak a’ magyar hazának koszorús szónokai, ’s ezek műtanomban tekintélyül állanak...” (Pap 1947: 11)

⁵ Egyetlen kivételtől tudok: Medgyesi Pálnak, Lorántffy Zsuzsanna lelkészének, 1650-ben félig magyar nyelven íródott homiletikája: *Doce nos orare, quin et praedicare etc. Azaz Imádkozásra és prédikációírásra s tételre és annak megtanulására való mesterséges táblák*.

Az angol nyelvterület retorikai közül meg kell említenünk **Hugo Blair** művét⁶ (1838), amely a század retorikafelfogására rányomta bélyegét (Vígh 1981). Elterjedése, széleskörű ismertsége többek között **Kiss János**⁷ fordításának köszönhető.⁸

Az idegen nyelvű művek és fordítások mellett a retorikaoktatás előzményeit is fontos számba venni. Vígh rámutat, hogy a 16–18. században az iskolai tanulmányoknak is szerves részévé vált a retorikai tudás: „...nagy súlyt helyeztek általában – az iskolák felekezeti széttagoltsága ellenére – a gyakorlati szónoki képesség elsajátítására. A Debreceni Kollégiumban, a 16. század derekán, a középkori hét szabad művészetből kinőtt oktatási rendszer a latin nyelv elsajátítását célzó grammatika mellett nem véletlenül részesíti »meleg felkarolásban« a trivium másik két tantárgyát, az ékes beszéd szerkezeti felépítését tárgyaló retorikát és a beszéd hatásos előadására tanító dialektikát [...]. A pozsonyi líceum 1649-es tanterve előírja, hogy a retorikai osztályban a retorikai elmélet oktatását három hónap alatt fejezzék be...” (Vígh 1981: 45). **Johannes Amos Comenius** *Orbis sensualium trilingvis* (1738) című művében három dolgot sorol az alapvető (szükséges és elégséges) tudnivalók közé: „Tökélletes fog az lenni: hogy-ha el-kéjzittetik az elme a’ böltességre, böltességre, nyelv az ékefenjzölláfra⁹, és a’ kezek e’ világi életre tartozandó dolgoknak ferény véghez-vitelekre: ez léfzen ennek az életnek ama’ jója és java; tudni-illik okóskodni, böltselkedni, tselekedni és józni.” (1738: 4) Mindezen tanulmányokat pedig „az Oskolákban kell az elmékbe belé-önteni...” (Comenius 1738: 4).

A 19. század első felének magyar nyelvű retorikai műveiről

Az 1790–91. évi országgyűlésig csak latin nyelvű homiletikákkal találkozhatunk, melyeknek ismertetése tanulmányomnak nem tárgya. A politikai küzdelmekkel párhuzamosan alakuló világi retorika kialakulására, a retorika fogalmának alakulására irányul a vizsgálatom. A magyar nyelvű retorika igényének felvetődése egybefonódott a magyar nyelven való kormányzás igényének kialakulásával. A politikai életben, az országgyűléseken használatossá vált magyar nyelv természetes hozadéka volt a magyar grammatika, poétika és ékesszólás tudományos művelésének igénye.

Érdekes rámutatni a magyar retorikatudomány kialakulásának helyére és idejére. A magyar nyelvű retorika csíráit már a 18. század végén fellelhetjük. Létrejöttének igényét, a tudományos szempont mellett, mindig a hazaszeretet erős kötelékéhez kapcsolják: „Nemzetedet, született nyelvedet szerető, Jó-Akaró Olvasó!” – írja **Szenthe Pál** 1792-ben (Szenthe 1792: 3). A nemzethez, nemzeti nyelvhez kötése a magyar nyelvű retorikának azonban az egész magyar romantikán végig húzódik: Pap Ignác művének címlapján olvashatjuk az „Ezzel még tartoztunk drága hazánknak” (Pap 1947: 1) mondatot, melyet bevezetésében a következőképpen fejt ki: „A’ szónoklás szinte mint a’ költészség nemzeti érdek; egyik ugy mint a’ másik rendszeres tanulmány e’ hon’ tanodájiban, ’s tanulja mindeniket a’ magyar ifjuság; de sem a’ költészségben, sem a’ szónoklásban nem sajátját, hanem latin nyelven a’ latinét [...]. Megvallom, igen tudnék örülni, ha valaki iparomul azt mondhatná, hogy ismeretlen téren, a’ töretlen uton jól kertészkedtem, de ekkor sem kívánnék nagyobb

⁶ Blair, Hugo, *Retorika és esztetikai leczkéi*, Buda, 1838.

⁷ Kiss János nevénél meg kell említenünk, hogy nemcsak Blair művének lefordításával segítette a retorika tudományos fejlődését. Lefordította Anaximenes *A fenségről* írott művét és Arisztotelész *Retorikáját* is.

⁸ Természetesen nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy nemcsak Kiss ösztönözte a Blair-féle retorika elterjedését, hanem az értelmiség körében már jól ismert mű is előhívta a fordítás elkészítését.

⁹ J. A. Comenius a Rede Kunftéról: „A közönséges [szó]lásnak mefterfége, forgódik (bánik) a’ bötük körül, mellyekbol öfzve-rakja [jzedi] a’ [szó]kat és meg-tanitya igazán kimondani le-irmi, öfzve foglalni, és el-válajztani” (Comenius 1738: 140). Retorikafogalma elsősorban a gyakorlati alkalmazásra, a *tekhné* ’mesterség’ jelentésére koncentrál.

jutalmat, mintha megismerné, hogy a' régi adósság tanommal csakugyan *le van a' hazának fizetve*" (Pap 1947: 12).

1800 előtt Vigh két író emel ki: az egyik a már fentebb említett Szenthe Pál, aki 1792-ben írja meg *Magyar Oskoláját*, s művét a következőkkel engedi útjára: „Ha ez unalommal tellyes munka tettzik, tanúld belőle Magyar nyelvedet; ha nem tettzik, írv jobbat, én örömejt tanúlok tőled” (Szenthe: 1792: 7–8).

A másik **Péczeli József**, akinek retorikai témájú dolgozatai a *Mindenes Gyűjtemény* ötödik (1791) és hatodik (1792) kötetében jelentek meg.

Mindkét író műve azonban csak indító, motiváló szerepű egy átfogó, teljes magyar nyelvű retorikai munka megalkotásához. Ezt a megállapítást bizonyítja az is, hogy **Czinke Ferentz** a magyar nyelv ügyében tartott beszédében¹⁰ a grammatika megalkotását elégtelennek tartva rámutat egy hiányzó, magyar nyelvű retorika megalkotásának szükségességére: „Az Univerzitásnál nem tsak az ABC-t tanítjuk; – noha ezt az emberi minden nagy esméretek első talpkövé, értem a' Grammatikát, a' nyelv tudományját, ezt elmellőzni, tsak ímmel-ámmal tekinteni, vagy megvetni, nem jelent egy igen józanan gondolkodó elmét! – mondom: nem tsak az ABC-t tanítjuk, és tanúljuk a' felső oskolákban, nevezet szerint a' magyar oskolában. Hanem, ímez ősi, nemzeti, felséges nyelvünkkel, az Árpád nyelvével, halhatatlan emlékezetű, párdutzos elejink vitézi nyelvével együtt, egyszer' smind amaz egész magyar Ékesszóllásnak férjfias, messze kiterjedett, meghatározhatatlan, mélly, kimeríthetetlen mesterségéhez, fogunk ügyekezni, hogy – mennél közelébb juthassunk; én talán majd hóltomig, talán többed magunkkal hóltunkig; mint ama' hóltig tanuló jó Pap¹¹!” (Czinke 1808: 2).

A retorika további magyarországi útja a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain koncentrálódik. Itt jelenik meg 1818-ban **Fejér György** cikke *Az ékesszóllásra egy tekintet* címmel. Fejér fogalmazza meg először a magyar retorikai irodalomban a retorika és poétika kettősségének Kanttal szembeni álláspontját, mely szerint a retorika magasabb rendű tudomány: „Az Oratorság tulajdon erejére, 's fontosságára nézve a' Poésisnál nyilván jelesebb” (Fejér 1818: 25). Az ékesszóllást rokon mesterségnek tartja a poézissal, s annak okát keresi, hogy a poézis miért népszerűbb. Válaszát abban az egyszerű következtetésben véli megtalálni, hogy ami nehezebb, azzal kevesebben foglalkoznak. Tanítómesterére, Ciceróra hivatkozik: „Velem, igazán mondom, hogy mind azok között, kik a' szép mesterségekben 's tudományokban forgottak a' jó Poéták legkisebb számmal voltak; de ezeknél is, ha szorgalmatosan mind a' mieinket, mind a' Görögöket számba vesszük, kevesebbek találatnak jeles Oratorok” (Fejér 1818: 25).

Rendszerszerű retorikát elsőként **Balogh Sámuel** (1823) dolgozott ki. Fejérhez hasonlóan ő is kiemeli a „Poézis” és „Ékesszóllás” rokonságát, s a fentihez hasonlóan az „Ékes-szóllást” tekintti magasabb rendűnek: „A' Poésis, úgy szólván, csak személyes (subjectiv) tökéletesülést eszközöl; az Ékes-szóllás ellenben tárgyias (objectiv) tökéletesülést, és így ennek haszna képestleg (relative) nagyobb; mivel a' személyes tökéletesség csak úgy jöhet tekintetbe, ha azt tárgyakra fordítjuk” (Balogh 1823: 29). Nála is megjelenik a „Nemzeti pallérozódásnak forró óhajtása”, ahogy ez követőinél is szembetűnő.

Bitnitz Lajos a szombathelyi királyi líceum magyar nyelv és irodalom szakos tanára 1827-re készíti el szónoklattanát.¹² A nyelvet mint „az egész nemzetek' műveltségének visszafénylését” (Bitnitz 1827: 1) gondolja el, s Quintilianushoz hasonlóan a nyelvi fejlesztést már gyermekkortól kezdve szükségesnek tartja. Bitnitz szintén hangsúlyozza a magyar retorika kidolgozásának szükségességét, de a korábbi művektől eltérően munkájában nyelvészeti, ismeretelméleti alapokra helyezi ezen igény magyarázatát: „Mivel továbbá az egyes nyelvek' tapasztalásbeli köre változik, más az

¹⁰ Czinke Ferentz, *Beszéd a' Magyar nyelv ügyében A' Kir. Univerzitás előtt nagyszámú Tekintetes Nemes Hazafiak gyülekezetében mondotta*, Pest, 1808.

¹¹ Lásd: Pap Ignác [1847.]

¹² Bitnitz Lajos, *Bevezetés a' magyar nyelvbeli előadás' tudományába*, Pest, 1827.

p. o. a' Görög, a' Római, a' Német nyelvben, mint a' Magyarban; innen a' Magyar nyelvbeli előadás' tudományának a' tökéletes nyelvbeli előadás' közönséges alapfeltételeit a' Magyar nyelv' tapasztalásbeli sajátságaira, – a' nyelvszokásra, nyelvtisztaságra, nyelvhibátlanságra és szépségre kell alkalmaztatni" (Bitnitz 1827: 3).

Gáti István *Fontos-Beszéd Tudománya vagy Oratoria* (1828) című művét így kezdi: „...ezenel pedig a' Magyar Nemzet javára kiadattatott...” A latin és német nyelv igáját lerázva ő is hangsúlyozza egy hazai retorika kidolgozásának igényét. A korábbi próbálkozásokat megemlíti, de nem tartja érdemesnek az *Oratoria* címre.¹³

Sasku Károly¹⁴ az okoskodás tudományának elsajátításához a retorika és oratoria tanulmányozását, ismeretét előfeltételezi. Célja mindhárom tudománnyal az oktatás megszervezése, fejlesztése. A romantikában gyakran párhuzamba állított nemzet és nyelv összefonódott haladásának utóbbi része Saskunál áttevődik a széptudományokra: „...attól várhatnak a' tudományok és mesterségek előhaladást, abból jó polgárt a' Haza” (Sasku 1836: 30).

A **Nagyenyei retorika** (1839) az eddig felsoroltaktól némileg eltér. Eltér, hiszen az antik retorikai példatárra¹⁵ épül teljes egészében¹⁶, s magyarítása még célként is csak haloványan fogalmazódik meg. Gyakorlati alkalmazása nem hangsúlyos, szigorúan iskolai használatra, a retorikai elmélet sulykolására szánt mű, szépirodalmi és poétikai betétekkel. Ugyanakkor idetartozik, mert iskolai, rendszerezett retorikát nyújt az olvasóknak, idetartozik, mert nemzeti nyelven, a magyar nyelven írott retorikára utal: „...nem nehéz dolog értelmes olvasónak más nyelvekre, 's különösen a' mi nemzeti nyelvünkre is alkalmazni. Ez utolsó annyival is inkább érdekes lenne, mivel nyelvünk az ékesenszóllásra is különösen rátermett nevezetes sajátságokkal bír” (1839: 4). Ugyanezen kijelentéseit az író nem részletezi, de a kellő tiszteletet ő is megadja. A nyelv eredetének kérdésével a vizsgált retorikák nem foglalkoznak, de már Czinke Ferentznél is láthattuk, hogy a keleti eredezetésünk nyelvészeti vonatkozása miatt a nyelvtudomány különböző területeinek vizsgálatánál nem kikerülhető. A nagyenyedi iskola is hasonló nézeteket vallott a korban népszerű „A' mi nemzeti nyelvünk keleti nyelv lévén...” (1839: 12) felfogással.

A szónoklatot „ég és Isten magzatá”-nak keresztelő **Kiss Károly** 1844-ben a fentebb felsorolt számos mű ellenére a retorikát még mindig „parlagon heverő” tudománynak nevezi (Kiss 1844: 96).¹⁷ *Hadi szónoklatról* írt előadásában a szónoklás önbizalmat, lelkesedést ébresztő szerepére hívja fel a hallgató figyelmét.¹⁸

Tatay István *Költészeti és szónoklati remekek* (1847) című kiadványa nem nyújt retorikát, csak szónoki beszédek compendiuma, rövid szónoklattani bevezetővel.

¹³ „Kiváltképp pedig a' magyar nyelv Grammaticája készítése jött nagy divatjába, [...]. De hogy a' közönséges Oratóriának teljes és tiszta magyarsággal való előadásáról gondolkozott volna valaki, nem tudom” (Gáti 1828: 9).

¹⁴ Sasku Károly, *Az okoskodás' és költészet tudománya a' szép tudományok ismertetésével*. Pest, 1836.

¹⁵ A Nagyenyei retorikával szemben megemlíthetjük Bitnitz már említett munkáját, ahol hangsúlyozza az antik szerzők ismeretének szükségét, ugyanakkor felhívja figyelmünket azok korlátozott alkalmazási lehetőségére: „...a' mi a' Görög és Római remekírókban a' religiót, az ország' állapotját, törvényeket, véleményeket és tudományokat illeti, az a' mai ékesen író Magyaroknak semmi segedelmet sem nyújthat...” (Bitnitz 1827: 5).

¹⁶ Már címében is megfogalmazódik az antik tudományhoz való kötődés: *Az ékesenszóllás' vagy Rhetorica' Elemei a' romai nyelvre alkalmazva, a' tanuló ifjúság', 's közönséges leczkék' számára* (1839) vagy másutt: „De mind az, mit e' részben az új idő tett, magát Angliát 's Francia országot is ideszámítva, koránt sem ér fel a' régi classicus szónokok' reánk maradt gazdag kincseivel” (1839: 3).

¹⁷ Kiss Károly, *A' hadi szónoklatról*, Kisfaludy Társaság Évlapjai IV., 1844.

¹⁸ „...vígassuk fel nemzeti büszkeségöket, emlékeztessük őket a' nemzet' hírére” (Kiss 1844: 97).

Ugyanebben az évben¹⁹ jelent meg **Pap Ignác** kiváló munkája. Pap feladata Grigely 1808-ban kiadott latin nyelvű retorikájának magyarítása volt. Az alábbi idézetből azonban kiderül, hogy az eredeti cél megváltozhatott. Pap így nyilatkozik Grigely retorikájáról: „...a’ magyar ifjuság tanodájinkban máig is kötelezőleg gyötörtetik, csak a’ tanári nagylelkűségnek köszönheti, hogy a’ vastag kötetből 25-30 levélnél többet évenként nem tanul, kétségkívül azon egyszerű oknál fogva, hogy a’ 368 lapból álló rhetorikából csak ennyi a’ haszonvehető” (Pap 1847: 4).

A sort **Szeberényi Lajos** zárja, aki „nyelvünkön a szónoklatbani biztos útmutatás hiánya”-t felismerve 1849-ben kiadja *Polgári szónoklatát*. Bitnitzhez és Paphoz hasonlóan részletesen kidolgozott, átfogó munkát készít.

E röviden felvázolt sor nem teljes. Számos rövidebb írás, cikk is napvilágot látott a 19. század első felében. Ezekre azonban dolgozatomban nem térek ki, a retorikai szemlélet egészét nem befolyásolják. A magyar retorikák szerkezeti felépítésével, a beszédrészek osztályozásával, Blair széleskörű ismertségével dolgozatomban nem foglalkozom, mivel Vigh, ha nem is kimerítő, de átfogó műve a fenti ismeretek megszerzésére kiváló lehetőséget nyújt.

Érdekes lehet azonban megnézni az egyes retorikafogalmakat. Kiindulópontként vegyük sorra, hogy ez az oly sok névvel illetett tudomány, a vizsgált szerzőknél hogyan jelenik meg. Az alábbi táblázatban összefoglaltam a retorika fellelhető elnevezéseit.

Szerző és műve	A retorika megnevezése
Szenthe Pál: Magyar oskola (1792)	Ékes-fzöllás
Péczei József: a Mindenés Gyűjteményben írt retorikai munkáiban (1792)	Ékesen-szöllás
Czinke Ferentz: Beszéd a Magyar nyelv ügyében (1808)	Ékesszöllás
Fejér György: Az ékesszöllásra egy tekintet (1818)	Ékesszöllás
Balogh Sámuel: Az ékesszöllásnak ismertetésére ’s felvilágosítására szolgáló némelly Jegyzetek (1823)	Ékesszöllás
Bitnitz Lajos: A’ magyar nyelvbéli előadás’ tudománya (1827)	Előadás, nyelvbéli előadás
Gáti István: Fontos-Beszéd Tudománya vagy Oratoria (1828)	Fontosbeszéd, papszó
Sasku Károly: Az okoskodás’ és költészet tudománya a’ szép tudományok ismertetésével (1836)	Ékesszöllás
Az ékesenszöllás’ vagy Rhetorica’ Elemei a’ romai nyelvre alkalmazva, a’ tanuló ifjúság’, ’s közönséges leczkék’ számára (1839)	Ékesenszöllás
Kiss Károly: A hadi szónoklatról (1844)	Szónoklat
Kun Bertalan: A szónoklatról általában, az egyháziról különösen (1846)	Szónoklat
Pásztor Dániel: Hongyülési ékesszöllás (1847)	Ékesszöllás
Tatay István: Költészeti és szónoklati remekek (1847)	Szónoklat
Pap Ignác: Ékesszöllástan (1847)	Ékesszöllás, szónoklat
Szeberényi Lajos: Politikai szónoklattan (1849)	Szónoklat, szónoklattan

¹⁹ 1847-ben jelent meg Szalai László: *Statusférfiak’ és Szónokok’ könyve* is, amely azonban csak mintákat (Duport, Fox, Pitt, Mirebeau, Guizot, O’Connell) ad, retorikával nem foglalkozik, csak beszédeket közöl.

A folyamatra **Négyessy László** 1897-ben írott *retorika* szócikke nagyon jól rámutat: „Retorika (gör.) a. m. szónoklattan (vagy nem rossz, de már elhanyagolt névvel: ékesszólástan)...” (Négyessy 1897: 511). A megnevezés változásfolyamata azt jelzi, hogy a hangsúly áttolódik az elocutióról a pronuntiatióra. Míg az előbbinél a figyelem az öltöztetésre, ékesítésre összpontosul (elocutio), az utóbbinál a hangsúly a méltóságteljes, szép előadáson (pronuntiatio) van. Ezt támogatja **Briedl Fidél** 1840-ben írt dolgozata²⁰ is, amelyben a szónoklatot *szavalatnak* nevezi. A folyamat persze folytatódik, s a századfordulóra újra bekerül a használatba a *retorika* elnevezés.²¹

Láthatjuk, hogy az 1820-as évek végén két próbálkozás is volt a szó magyarosítására: *nyelvbéli előadás*, *fontos-beszéd*, illetve *papszó*. Az utóbbi nyilván az elterjedt homiletikák miatt került be Gáti ajánlatai közé. Bitnitz választása azt jelzi, hogy a retorikát a nyelvtudomány körében kívánja elhelyezni.

A *retorika* szó szinonimái közti választásnál azonban fontosabb a retorika meghatározása. A retorika fogalmát tizenhárom szerzőnél vizsgáltam meg. Rövid táblázatban kivonatoltam az alapvető definíciókat.

Szenthe Pál: Magyar iskola (1792)	„Az Ékes-íjzollás, olyan Mesterség, melly azt tanítja, hogy kell jól, ékesen, és illendő bövséggel szóllani” (Szenthe 1792: 93)
Péczei József: a Mindenés Gyűjteményben írt retorikai munkáiban (1792)	„a mi beszédünk által egyeseknek lelkeikben azokat az indulatokat's bé-nyomásokat tsináljuk, a' mellyeket akarunk” (Péczei 1792: 330)
Czinke Ferentz: Beszéd a Magyar nyelv ügyében (1808)	Ékesszóllásnak (ornate dictio) másként (másként ékésenszóllás, ornate dicere, ornate loquens) „... férjfiás, meszsze kiterjedett, meghatározatlan, mély, kimeríthetetlen mesterségéhez...” (Czinke 1808: 2).
Fejér György: Az ékesszóllásra egy tekintet (1818)	„Az ékesszóllás (Eloquentia, Beredsamkeit)... olly Tudomány, melly szerént a' Beszélő úgy jelentheti ki magát, mint czéllyára leg alkalmasabb. Ez tulajdon képp' kétféle: az értelem' meg győződése, 's az akarat' indítása” (Fejér 1818: 25).
Balogh Sámuel: Az ékesszóllásnak ismertetésére 's felvilágosítására szolgáló némelly Jegyzetek (1823)	„Az Ékes-szóllás, bizonyos gondolatoknak 's igazságoknak olly világos, eleven, ékes, fontos, 's hathatós előadását, 's meghatározott alakba szövését teszi, melly a' maga valódi czéljának a' lehetőségig eleget tehessen, az az, az akaratot mozgásba hozza, győzzön 's buzdítson” (Balogh 1823: 29).
Bitnitz Lajos: A' magyar nyelvbeli előadás' tudománya (1827)	„Azon tudomány, melly a' Magyar nyelv' tapasztalási körét a' nyelvbeli előadás' közönséges, magában az emberi lélek' mivoltában foglalt, alapfeltételeiben gyökerezeti, és ezen közönséges feltételekben nem csak nyelvünk' minden tapasztalásbeli tulajdonságának végső alapját kimutatja, hanem azok' segedelmével nyelvünk' körét fel is osztja, elrendeli, megigazítja és tökéletessé teszi, a' Magyar Nyelvbeli Előadás' tudományának nevezetik” (Bitnitz 1827: 2).

²⁰ Briedl Fidél, *A szavatról*, Atheneum, 1840/1, 193–244.

²¹ Például Sárffy Aladár, *A classicusok Rhetorikája*, Bp., 1890; Góbi Imre, *Szerkesztéstan és Rhetorika*, Bp., 1888; természetesen ellenpéldát is találhatunk: Szvorényi József, *Ékesszólástan*, Pest, 1870.

Gáti István: Fontos-Beszéd Tudománya vagy Oratoria (1828)	„Orátio a’ deák nyelvben eredeti gyökeres értelemben teszen Könyörgést; a’ dolognak nyomos és hosszabb előadására vitettetvén, jelent olyan beszédnek nemét, mellyben valamely bizonyos feltétel erősségekkel hosszasan úgy mutogattatik, hogy az az okos hallgatókba és olvasókba meggyőzést szerezhessen” (Gáti 1828: 11).
Sasku Károly: Az okoskodás’ és költészet tudománya a’ szép tudományok ismertetésével (1836)	„A Rhetorica (értelmes beszélés’ mestersége) azt tanítja: mi módon kelljen a’ már készen lévő (kigondolt) gondolatokat értelmesen lebeszélni és leírni, – vagy a’ mit mások beszélnek és írnak avagy beszéltek és írtak, azt megérteni.” „Az Oratoria (ékesszóllás, szónokság) már többet kíván, – olly sokat, hogy a’ híres Cicero egy egész hosszú könyvben (melly alig van valamely bizonyos állítás) töméntelen és mesterségösen beszélve is meg nem tudta mutatni, mi az Oratoria, vagy tsak éppen azt mutatta – mi nem az” (Sasku 1836: 4–5).
Az ékesenszóllás’ vagy Rhetorica’ Elemei a’ romai nyelvre alkalmazva, a’ tanuló ifjúság’, ’s közönséges leczkék’ számára Nagyenyeden a’ református collegium’ ... (1839)	„Ékesenszóllásnak neveztetik széles értelemben az a’ készség, mellynél fogva valaki magát akármiféle beszédben szépen és kedvesen kitudja fejezni. Ellenben szorosabb értelemben az ékesenszóllás, mint az alkalmazott Aestheticának egy különös része, a’ szép mesterségek’ sorába tartozik, és ezen szép mesterségeknek theoriája, mint tudomány, azt tanítja, hogy miként lehet és kell közönséges beszédek által a’ mások akaratjára meghatározólag befolyjni, és benne bizonyos törekedéseket gerjeszteni, melyek elevenmunkásságban s’ tettekben valósuljanak-meg” (1839: 1).
Kun Bertalan: A szónoklatról általában, az egyháziról különösen (1846)	„a’ hangnak a’ test minden részeinek, az előjövő tárgynak, szavak, mondatok s’ azokban feltűnő lélek mozdulataihoz alkalmaztatása” (Kun 1846: 1105).
Tatay István: Költészeti és szónoklati remek (1847)	„Szónoki beszéd (oratio) minden szóbeli előadás, mellynek föladata, a hallgatókat valamely személyes vagy közügynek érdekében vagy ellenében bizonyos nézetekre, győződésre és hajlamokra rábírní” (1847: 500).
Pap Ignác: Ékesszóllás-tan (1847)	„Mi az ékesszóllás? A’ szót megkülönböztetem, és mondom: Az ékesszóllás tág értelemben tehetség, miszerint valamely tárgy’ érdekében szivrehatólag beszélünk, ‘s az így beszélő ékes-szóllónak (eloquens) mondatik. Szoros értelemben az ékesszóllás saját elvei szerint művészileg fogalmazott ünnepélyes beszéd, melly másokat bizonyos célra törekszik lekötelezni. Illy értelemben az ünnepélyes beszéd <i>szónoklat</i> nak (oratio), előadója <i>szónok</i> nak (orator), előadási helye <i>szószék</i> nek vagy <i>szóhely</i> nek (cathedra) mondatik” (Pap 1847: 13).
Szeberényi Lajos: Polgári szónoklat (1849)	„...művészi szóbeli előadás, melly által valamely tárgy kifejtetik, fölvilágosítottatik, vagy bebizonyítottatik, s mellynek célja a hallgatók meggyőzése és rábeszélése” (Szeberényi 1849: 4).

A retorika tekhné (gör.), ars (lat.). A *retorika* szó a *hé rhetoriké tekhné* kifejezésből önálló-sodott. Tekhné, tehát mesterség, művészet és gyakorlat egyaránt: **Babits**nak a tanulmányok alapja, a neoretorikusoknak az irodalom formaeszköztára (vö. L. Aczél 2001: 10). **Caecilius** az ártatlan-

sággal, Arisztotelész a dűnamisz képességének birtoklásával azonosítja. A rómaiaknál a retorika művészete: *ars bene dicendi*, a helyesen, jól szólás művészete; illőség (aptum vagy kairosz) három dologhoz: beszélő, hallgató, tárgy. A magyar romantika kérdésfeltevésére: Mi a retorika? – nincs egyetlen jó válasz. A *retorika* szó szinonimáinak vizsgálata is arra a kettősségre mutat rá, amelyet **Hobbes** is megfigyelt²². Elkülöníthetjük tehát a fogalmakat forma- és funkciócentrikusság szempontjából. A formai ékesítés kiemelt szerepet kap: Szenthénél, Czinke Ferentznél, Bitnitznél, Kun Bertalannál és Pap Ignácznál is. Ugyanakkor szerepe nem egyeduralkodó például Papnál, de a retorika fogalmát esztétikai alapokra helyező Bitnitznél sem. A funkciócentrikusság felé húz Péczeli, Fejér, Balogh és Gáti is. A Nagyenyesi retorika véleményem szerint a két fogalom között a legjobban egyensúlyoz, ellentétben Tatay Istvánnal és Szeberényi Lajossal, akik szintén a meggyőzést, a retorikai célt, a szónoklat funkcióját helyezik előtérbe a művészi megformáltsággal szemben.

Összegzésként tehát elmondható, hogy a romantika retorikai nézete a meggyőzés, rábeszélés felé indul el, amiben nagy szerepe lehet a kialakuló nemzeti nyelv használatának (az ékesítés még kidolgozatlan, illetve kidolgozása folyamatában van). Következik az országgyűlési és egyéb tanácskozások (köszöntő beszédek, emlékbeszédek stb.) alkalmával kialakuló nyelvhasználatból is, hiszen a retorika a politikai diskurzus eszköze is. Cicero és Quintilianus (mindketten a célirányos retorikaszemlélethez tartoznak) tehát követőkre talált a magyar nyelvű retorikában is. Egy kivétel azért a sok jó „diák” közt is akad: **Sasku Károly**, aki az anticiceronisták köréhez csatlakozva kijelenti, hogy „iskoláinkban eddig igen helytelenül sinormértékül vett Cicero” (Sasku 1836: 5) munkái bírálatra szorulnak. Jómaga ezt el is végzi, Cicero Catilina elleni beszédét undorítónak, erkölcszennének tartja, beszédeinek jó részét az „üres pöffeszkedés” minősítéssel illeti (Sasku 1836: 5).

Összegzés

A kor retorikafelfogásáról összességében megállapíthatjuk, hogy – Sasku kivételével – az antik alapokra, pontosabban Ciceróra épít, valamint néhány európai retorikusra (Blair, Pölitz). Mindezt állítja elénk Cicerót és Quintilianust, mint követendő helyes példát. Retorikafogalmát ennek megfelelően a tekhné hármasságára építi (művészet, mesterség, gyakorlat), s római elődeire hivatkozva hangsúlyozza, hogy a született tehetségnek is fejlesztenie kell képességeit.

Hogy az ötvenes évek után miért folytatódik mégis a magyar retorika hiányának emlegetése? A bemutatott ötven év nem volt elegendő a korábbi magyar szónoklatok, beszédek összegyűjtésére, feldolgozására, a külföldi és a csekély számú magyar szakirodalom tüzetes áttekintésére. Az előre lépés ténye azonban nem tagadható, s nem is kicsinyíthető. Vigh a hiányosságokat a hiányzó beszédekben véli felfedezni. Indokoltabbnak látom azonban a fennmaradó hiányosságokat abban megtalálni – megjegyzem, hogy véleményem szerint kellő számú beszéd állt rendelkezésre –, hogy a magyar nyelvű beszédek elemzésére és tanulmányozására a latin alapon dolgozó, s sokáig csak latinul elérhető szakirodalom nem jelentett kielégítő eszközt. A magyar Cicero keresése tehát a század második felében tovább folytatódik...

²² L. Aczél Petra a retorika fogalmának vizsgálatánál idézi az alábbi meghatározást Hobbestól: „A retorika: mesterség, mégpedig a mives beszéd mestersége, mely két részre oszlik: 1. A beszéd ékesítésére, melyet ékesszólásnak, 2. A kijétszmód ékesítésére, melyet ékes hangzásnak” hívunk (L. Aczél 2001: 22).

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

- Az ékesenszóllás vagy Rhetorica Elemei a római nyelvre alkalmazva, a tanuló ifjúság s közönséges leczkék számára.* Nagyenyed, 1839.
- Balogh Sámuel 1923. Az ékesszólásnak ismertetése s felvilágosítására szolgáló némely jegyzetek. *Tudományos Gyűjtemény* 8. Bp. 29–67.
- Bitnitz Lajos 1827. *A magyar nyelvbeli előadás tudománya.* Pest.
- Briedl Fidél 1840. A szavalatról. *Atheneum* 1. 193–244.
- Czinke Ferentz 1818. *Beszéd a Magyar nyelv ügyében.* Pest, Trattner.
- Fejér György 1818. Az ékesszólásra egy tekintet, *Tudományos Gyűjtemény* 7. 24–37.
- Gáti István 1828. *Fontos-beszéd tudománya vagy Oratoria.* Sárospatak.
- Góbi Imre 1888. *Szerkesztéstan és Rhetorika.* Bp.
- Horváth Elek 1836. *A szép tudományok ismertetése.* Pest.
- Irínyi József 1843. A politikai szónoklatról Magyar-, Francia- és Angolországban. *Országgyűlési Almanach.* Pest. 60–89.
- Kiss Károly 1844. A hadi szónoklatról. *Kisfaludy Társaság Évtapjai* 4. 96–104.
- Kun Bertalan 1846. A szónoklatról általában, az egyháziról különösen. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok.* 1105–13.
- Laky E. J. Demeter 1847. *A költészetnek rövid elméleti s gyakorlati rendszere és történeti vázlata.* Pest.
- Pap Ignác 1847. *Ékesszólástan.* Veszprém.
- Pápay Sámuel 1808. *A magyar irodalom esmérete.* Veszprém.
- Péczei József 1792. A beszédnek díszes hangjáról vagy jeles elmondásáról. *Mindenek Gyűjtemény* VI. 358–60.
- Péczei József 1792. A rómaiaknak ékesen-szóllásokról. *Mindenek Gyűjtemény* V. 275–7.
- Péczei József 1792. Az ékesen-szóllásról. *Mindenek Gyűjtemény* VI. 330–7.
- Péczei József 1792. Mégis az ékesen-szóllásról. *Mindenek Gyűjtemény* VI. 343–5.
- Péczei József 1792. Mitsoda vigyázással kelljen élni az óratornak a beszédben. *Mindenek Gyűjtemény* V. 194–205.
- Sasku Károly 1836. *Az okosság és költészet tudománya a széptudományok ismertetésével.* Pest.
- Szalay László 1847. *Státusférfiak és szónokok könyve.* Pest.
- Szeberényi Lajos 1849. *Politikai szónoklattan.* Pest.
- Szenyey Pál 1792. *Magyar Oskola.* Pest.
- Szvorényi József 1870. *Ékesszólástan.* Pest.
- Tatay István 1847. *Költészeti és szónoklatti remek.* Pest.

SZAKIRODALOM

- Adamik Tamás 2000. Az antik retorika rendszere és változásai az időben. In: A. Jászó Anna–Aczél Petra (szerk.): *A régi új retorika.* Budapest, Trezor Kiadó. 11–35.
- Adamik Tamás 1970. Retorika In: *Világirodalmi lexikon.* V. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Babits Mihály 1978. Irodalmi nevelés. In: Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok I.* Budapest. 87–99.
- Balázs János 1985. *A szöveg.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- Bán Imre 1971. *Irodalomtörténeti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Barthes, Roland 1997. A régi retorika. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei.* Pécs, Jelenkor Kiadó.
- Blair, Hugo 1839. *Retorika és esztétikai leczkéi.* Buda.
- Comenius, Johannes Amos 1738. *Orbis sensualium trilingvis.*
- Cornificius, A. C. 1987. *Herenniusnak ajánlott rétorika.* Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Adamik Tamás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Fischer Sándor 1981. *Retorika.* Budapest, Kossuth Kiadó.
- Genette, Gerard 1977. A leszűkült retorika. *Helikon* 1. Budapest, Akadémiai Kiadó. 60–72.
- Gondán Felicián 1929. *Összefoglaló nemzeti irodalomtörténet.* Budapest.
- Greguss Ágost 1849. *Szépészet alapvonalai.* Pest.

- Greguss Ágost 1888. *Rendszeres széptan*. Budapest.
- L. Aczél Petra 2001. *Retorika. A szóból épült gondolat*. Budapest, Krónika Nova Kiadó.
- Négyessy László 1897. *Retorika. Pallas Nagylexikona 14*.
- Imre Mihály 2000. *Retorikák a reformáció korából*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Kiadó.
- Sárffy Aladár 1890. *A classicusok Rhetorikája*. Budapest.
- Szabó G. Zoltán–Szörényi László 1988. *Kis magyar retorika*. Budapest, Tankönyv kiadó.
- Szuppan Zsigmond 1847. *A prosa s a költészet nyelve*. Pozsony.
- Szvorényi József 1868. *A magyar irodalmi tanulmányok kézikönyve*. Pest.
- Tarnai Andor 1984. „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Toldy Ferenc 1868. *A magyar nemzeti irodalom története*. Pest.
- Vachot Imre 1843. Néhány alsótáblai szónokunk jellemrajza. *Országgyűlési Almanach*. Pest. 1–40.
- Vígh Árpád 1981. *Retorika és történelem*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Papp Kornélia

SUMMARY

Papp, Kornélia

Wanted: a Hungarian Cicero

The approach of Hungarian romanticism to rhetorics as reflected in rhetorics treatises written in the first half of the 19th century

The paper explores rhetorics treatises written in Hungarian in the first half of the nineteenth century. Alongside the more widespread rhetorics books written in Latin, English, or German, the demand for a Hungarian rhetorics was increasingly felt from the beginning of the nineteenth century. Rhetorics books published up to 1850 kept referring to that demand, almost without exception.

That permanent sense of lack already suggests the answer to the question implied in the title: in the first half of the century, no complete, satisfactory Hungarian rhetorics of a Ciceronian quality was produced. However, in rhetorics treatises that *were* written and published in the period, a long process started whereby, along with the adaptation of Latin-based rhetorics to the requirements of Hungarian, the theoretical and practical foundations of a Hungarian rhetorics were gradually laid.